

УДК 283 (477): 614. 46

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.4>

Спис Ольга Анатоліївна,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та історії науки і техніки
Державного університету інфраструктури та технологій
orcid.org/0000-0001-9439-8512
olgaspys@gmail.com

УКРАЇНСЬКІ ПРОТЕСТАНТИ В ЧАСИ ПАНДЕМІЇ: РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

У статті досліджуються проблеми, з якими стикнулися українські протестантські церкви у часи пандемії. З'ясовано, що найважливіше питання, яке довелося вирішувати українським протестантам, – це питання літургії, зокрема онлайн-причастя, яке викликало численні дискусії у протестантському середовищі. У так званих «молодих» церквах, які були утворені у період незалежності, така форма служіння була сприйнята м'якше, ніж у так званих «старих» громадах, що перейшли з радянського періоду. Найважливішими питаннями для протестантів у проведенні онлайн-причастя виявилися: умова спільнотності, самоаналіз свого духовного стану та свідectво для зовнішнього світу. Досліджено, що першими, хто висловив офіційну позицію стосовно проведення Вечері Господньої у часи карантину, були баптисти – Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів та Одеська богословська семінарія. З'ясовано, що, незважаючи на активну дискусію служителів і богословів протестантських громад, українські протестанти активно скористалися можливістю онлайн-служінь.

Друге, значно дискусійніше питання, яке виникло у протестантських церквах, – питання прийняття чи неприйняття вакцинації. Встановлено, що конкретної тенденції стосовно цього питання не простежується. Проти вакцинування виступали як літні, так і молоді віряни; як «старі», так і «молоді» церкви; як жінки, так і чоловіки; як неосвічені, так і освічені члени церков. Питання вакцинації актуалізувало есхатологічне питання, яке більше порушувалося пасторами і проповідниками «старих» церков. Виявлено, що у зв'язку із затяжною пандемією і примусовою з боку держави вакцинацією, есхатологічні настрої в українських протестантів посилювалися. Визначено, що ситуація з пандемією, коли церкви були зачинені, в українських протестантів викликала глибше усвідомлення віри та ще більшу ревність за зібраннями.

Ключові слова: пандемія, українські протестанти, «старі» й «молоді» церкви, онлайн-причастя, питання вакцинування, есхатологічні настрої.

Spys Olha,
Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy and History of Science and Technology
State University of Infrastructure and Technologies
orcid.org/0000-0001-9439-8512
olgaspys@gmail.com

UKRAINIAN PROTESTANTS DURING THE PANDEMIC: A RELIGIOUS ANALYSIS

The article explores the problems faced by Ukrainian Protestant churches during the pandemic. It is found that the most important issue that Ukrainian Protestants had to solve was the issue of liturgy, in particular online communion, which caused numerous discussions in the Protestant environment. In the so-called “young” churches, which were formed during the period of independence, this form of ministry was perceived more softly than in the so-called “old” communities that transitioned from the Soviet period. The most important issues for Protestants in conducting online communion were: the condition of community, self-analysis of their spiritual state and testimony to the outside world. It was found that the first to express an official position on the communion during quarantine were Baptists – the All-Ukrainian Union of Churches of Evangelical Christians-Baptists and Odesa Theological Seminary. It was found that, despite the active discussion of ministers and theologians of Protestant communities,

Ukrainian Protestants actively used the opportunity of online services. The second, much more controversial issue that arose in Protestant churches is the question of accepting or not accepting vaccination. It was found that there is no specific trend on this issue. Both elderly and young believers; both “old” and “young” churches; both women and men; both uneducated and educated church members were against vaccination. The issue of vaccination has actualized the eschatological issue, which was raised more by pastors and preachers of “old” churches. It was established that due to the protracted pandemic and forced vaccination by the state, eschatological sentiments among Ukrainian Protestants have intensified. It is deemed that the situation with the pandemic, when the churches were closed, caused a deeper awareness of faith and even greater zeal for meetings among Ukrainian Protestants.

Key words: pandemic, Ukrainian Protestants, “old” and “young” churches, online communion, vaccination issues, eschatological sentiments.

Для протестантської Церкви в Україні період, пов'язаний з пандемією, викликаною COVID-19, за 30 років релігійної свободи, напевно, був першим найбільш складним і непередбачуваним. Здавалося, що випрацювані форми літургії були надійно перевірені. Практика спільності, спільних зібрань у євангельських громадах стала традицією. «Навіть найбільш непередбачувані харизматичні служіння, – зазначають богослови, – мають власну літургію, хоча й декларують заперечення будь-якої традиції» (Бандура, 2020, с. 37). Проте «карантин і нові умови проведення богослужіння оголили і виявили слабку відрефлексованість практичного життя євангельських громад» (Бандура, 2020, с. 35).

Продовжуючи питання літургії служіння, варто вказати на питання богословського характеру, що викликали найчисленніші дискусії у зібраннях пасторів, богословських закладах та в обговореннях у соцмережах. Це питання онлайн-причастя. Умови карантину змусили переглянути одну з християнських практик, духовне значення якої, здавалося, в останні століття було вже таким зрозумілим. Часи, продиктовані карантинними обмеженнями, поставили протестантський провід перед вирішенням завдання: як проводити Вечерю Господню. Пастор Р. Калашніков писав, що до періоду пандемії «таке поняття, як онлайн-служіння, викликало іронічне ставлення, тепер серйозно вводилося у практику» (Калашніков, 2020, с. 113). В умовах карантину протестантські церкви були вимушені змінювати практику здійснення Вечері Господньої. Головне питання, яке, напевно, найбільше турбувало пасторів: «Чи не відбудеться знецінення суті заповіді?». Вечеря Господня передбачає цілу низку умов – спільнотність, самоаналіз свого духовного стану («Так що, хто їстиме цей хліб і питиме Господню чашу недостойно, буде

винний супроти тіла й крові Господньої!» 1 Кор. 11:27), свідцтво для зовнішнього світу і т. ін.

Найбільшу дискусію викликала умова спільнотності. Одна когорта пасторів відстоювала позицію, що спільнотність – це зібрання саме у фізичній присутності («коли ви збираєтеся до церкви» або «бо всі причащаємося від одного хліба»). На їхню думку, в онлайн-комунікації «немає взаємного викриття, підзвітності, служіння» (Калашніков, 2020, с. 121). Відомий богослов С. Санніков пише, що спільнотність є одним із системоутворювальних чинників будь-якої еклесії, це система взаємної відповідальності та корпоративної дисципліни, що передбачає видимі ознаки, які відокремлюють церкву від «не церкви». Відсутність ієрархічного порядку, общинної герменевтики і загальної традиції перетворює еклесію на розпливчасту хмару, що міняє свої обриси. Отже, в умовах карантину та відсутності візуального контакту треба вживати особливих зусиль, щоб зберегти євангельську общинність» (Санніков, 2020, с. 105).

Інша когорта проводу стверджувала, що й під час онлайн-служіння «...ми співаємо разом, молимося один за одного, святкуємо справи Христа...готові послужити один одному». «Комунікація онлайн» – це форма спілкування, далека від досконалості, але це «форма спілкування». І в цій останній фразі, – стверджує один з пасторів, – «спілкування» важливіше, ніж форма» (Калашніков, 2020, с. 121).

Баптистське українське середовище сформуло дві офіційні пропозиції щодо проведення Вечері Господньої – перша подана Одеською богословською семінарією, друга – головою Всеукраїнського союзу церков євангельських християн-баптистів (ВСЦ ЄХБ) В. Антонюком.

30 березня – 02 квітня 2020 року група викладачів Одеської богословської семінарії випрацювала такі пропозиції:

1) перенесення Вечері Господньої на час після закінчення карантину;

2) проведення Вечері Господньої в колі родини;

3) проведення Вечері Господньої в церкві служителами та екстериторіально з дияконами в малих групах по домах;

4) трансляція Вечері Господньої в режимі онлайн та долучення членів церкви зі своїми елементами таїнства по домах (Бандура, 2020, с. 15).

В. Антонюк виголосив подібні пропозиції, крім позиції перенесення проведення причастя до часу посткарантинного періоду, яку пропонувала ОБС (Як бути під час, 2020).

Церкви у харизматичних Об'єднаннях також по-різному вирішували питання причастя. Так, єпископ Центру харизматичних християнських церков України (ЦХХЦУ) А. Гаврилюк розповів, що «коли обмеження були до 10 осіб на служінні, тоді ми проводили причастя по домашніх групах або по сім'ях. Як правило, проводили причастя лідери домашніх груп або голови сімейств. В інших випадках самі члени церкви, якщо були невеликі групи, або за їх проханням, звершували причастя служителі церкви – пастирі, диякони. Там, де це було можливо технічно, організовували онлайн-служіння, в тому числі звершували причастя в прямому ефірі, тому всі, хто дивилися ці передачі, мали можливість одночасно приймати причастя. Тобто пастори молились за причастя, а люди на місцях приймали Вечерю Господню» (Спис, 2022). Єпископ висловив віру в те, що молитва діє і на відстані. Такі практики були досить поширеними в багатьох протестантських церквах. В Об'єднаннях церкви «Перемога» та «Нове покоління» Вечеря Господня здійснювалася по домашніх групах (Спис, 2022).

Р. Калашніков допускав припущення, що це є тільки початком. «Ситуація, яка виникла, не випадкова і не тимчасова, але є предвісником «нової доби» (Калашніков, 2020, с. 122). «Революція книгодрукування Гуттенберга передувала богословській реформації Лютера. А ось якій богословській реформації передує вже революція Цукерберга, яка вже відбулася, поки що під питанням» (Калашніков, 2020, с. 120).

Проте Кейлеб Сюко, пастор, місіонер, який уже більше 10 років служить в Україні, в запальній дискусії про Вечерю Господню під

час карантину бачив позитивну сторону, яка полягає в усвідомленому переосмисленні важливої духовної практики, що за останні три десятиліття встигла набути традиціоналізму і навіть пустих форм. Пастор зазначає, що який би варіант церкви не вибрали – утриматися від причастя чи навпаки здійснювати, вони, церкви, це роблять усвідомлено, серйозно переосмислюючи значення хліба і вина. «Який би метод ми не вибрали. Ми всі єдині в базових істинах Вечері Господньої», – резюмує служитель (Калашніков, 2020, с. 121).

Що стосувалося святкування Пасхи, то особливо гострі дискусії серед протестантського проводу були відсутні, оскільки у вірян-протестантів уже була практика участі у онлайн-служіннях. Тим паче, що багато служителів, посилаючись на Ів. 4:24, акцентували увагу на незалежності поклоніння Богові від місця і форми (Бандура, 2021, с. 37).

В'ячеслав Комлев, один з авторів альманаху «Богомыслие» у статті «COVID-19 і криза віри», характеризує діяльність протестантської Церкви у часи кризи, написав так: «Для церкви і кожного вірянина з'явилося більше можливостей послужити людям поза церквою: втішати, підбадьорювати, підтримувати духовно, нести мир, допомагати словом і ділом, благовіщувати, давати надію і добру пораду на основі Слова Божого, свідчити про істину заради спасіння їх душ» (Комлев, 2020, с. 177).

Але найбільше гарячих дискусій серед українських протестантів викликала політика держави стосовно вакцинування. Це питання здебільшого латентно, але призвело до виникнення різних таборів, як загалом у протестантському русі, так і в окремих церквах. Очільники найбільших Об'єднань і Союзів особисто саме в цьому питанні мали полярні позиції. Так, єпископ найбільшого п'ятидесятницького союзу Української церкви християн віри євангельської (УЦХВС) М. Паночко та А. Гаврилюк, єпископ ЦХХЦУ, не схвалювали вакцинацію, а Г. Мадава, А. Тищенко – єпископи найчисленніших харизматичних об'єднань «Перемога» та «Нове покоління», були переконані у важливості вакцинування. Що стосується саме протиковідної вакцинації, то такі позиції не проявлялися у прямих закликах, але у приватних розмовах з вірними, в інтерв'ю пастори та єпископи часто висловлювали недовіру до

медицини (Спис, 2022). Хоча офіційна позиція, висловлена у Заяві Ради Євангельських Протестантських Церков України, полягала у підтримці ініціативи влади, але з чіткою вимогою щодо добровільності та непорушення прав людини (Рада Церков, 2021). Офіційна позиція стосовно питання вакцинування у багатьох церквах була відсутня. У офіційній позиції Всеукраїнського союзу церков євангельських християн-баптистів зазначалося, що «кожен християнин особисто приймає рішення, яку і коли вакцину приймати (або не приймати), на основі консультацій з медиками. Служителі церкви не є спеціалістами у сфері вакцинування», «вакцинація від КОВІД не є чипізацією та прийняттям «числа звіра 666» (Позиція ВСЦ ЄХБ, 2021).

Найбільше протестантський провід хвилювало питання відсутності вільного вибору людини у вакцинуванні, що, на їхню думку, могло привести до тотального контролю над особистістю. Більшість з проповідників заявляли, як, наприклад, пастор громади ХВС (християн віри євангельської) О. Гроц (Християнин в епоху, 2022), що вони не проти вакцинування, але проти вакцино-диктатури, коли влада людині не залишає право вибору, стверджуючи, що й насторожило більшість протестантів, що проти цього виступає і сам Бог, який шанує право вибору людини.

Яка з протестантських конфесій у більшості є противниками вакцинування, визначити важко, хоча більшість періодики вказує на п'ятидесятницькі громади. Наприклад, з Рівненщини зазначають, що «низький рівень вакцинації тому, що 60% населення – це п'ятидесятники, тобто (вони не вакцинуються – *ред.*) за релігійними переконаннями» (Місцева влада, 2021).

Новини сайту «ВВС» подавали таку позицію пастора Зарічанської громади також Християн віри євангельської, що на Закарпатті, Василя Киніва, який не довіряв вакцинні з медичного погляду: «Ми вдячні лікарям, але вакцина – з ненароджених, абортіваних дітей, це насторожує». Він сказав, що інформацію про склад вакцин «читав в Інтернеті» (Біблія не забороняє, 2021).

Уже згадуваний пастор ХВС О. Гроц ситуацію з примусовим вакцинуванням сприймав як «предтечу антихриста», «таємницю беззаконня», репетицією до тих подій, які описані

у 13 розділі книги «Об'явлення» (Християнин в епоху, 2022). «Де той кордон, який не можна переходити? Здається, що ми підійшли до цього кордону впритул» (Християнин в епоху, 2022). Такі роздуми пастора суголосні з іншими п'ятидесятницькими проповідниками, наприклад, В. Боєчка, який примусовість вакцинування називає «зловіщим експериментом сатани» (Церква Христова, 2021).

З проповідей інтернет-простору важко визначити, яка ж позиція домінувала – «за» чи «проти», але більшість проповідників була схвильована примусом з боку держави.

Досліджуючи питання: що вплинуло на антивакцинувальні настрої у протестантів, виявлено 2 найбільших чинники – недовіра до медицини та вплив іноземних, особливо, за словами Г. Мадави (Спис, 2022), протестантських блогерів із США, де християни тісно пов'язані з політикою і вбачають у цьому різні теорії змови, що, безумовно, впливає на есхатологічні настрої протестантів. Взагалі питання вакцинації у протестантів дуже тісно переплітається з питаннями есхатологічними.

Що стосується есхатологічних настроїв в українських протестантів, то ситуація з COVID-19 їх посирила. У офіційній позиції ВСЦ ЄХБ щодо вакцинації, яка подана на сайті Церкви, сказано: «На підставі біблійного вчення ми визнаємо, що епідемії є однією з ознак наближення есхатологічних часів» (Позиція ВСЦ ЄХБ, 2021). У «Позиції...» окремим пунктом чітко зазначено, що «християни не вдаються до «конспірологічних ідей». Біблія точно говорить про всі події, які відбудуться останнім часом. Ми довіряємо Слову Божому і віримо: Господь контролює всі події в історії людства. Все відбувається під Його керівництвом і Його Слово виконається у визначений Ним час» (Позиція ВСЦ ЄХБ, 2021).

На питання: що сприяло посиленням есхатологічних настроїв, пастори і єпископи дають різні відповіді. Наприклад, Г. Мадава та А. Тищенко вказують на те, що коли смерть до людини стає ближчою, як це було у період воєн ХХ ст., то такі очікування теж посилювалися (Спис, 2022). Але, на думку проводу, есхатологічні ознаки стають усе виразнішими. Варто зазначити, що протестантські єпископи закликали своїх вірних не довіряти інформації про теорії змови, але багато вірян у це вірять.

У зв'язку з цим більшість протестантів займають дуже принципову позицію проти щеплення. Загалом дуже важко визначити демографічний чинник у цьому питанні. Противниками вакцинації є як жінки, так і чоловіки (серед яких дуже багато пасторів, наприклад: серед 10 протестантських пасторів у м. Борисполі Київської області лише один вакцинувався), як неосвічені люди, так і освічені (багато вчителів-протестантів було відсторонено від роботи у зв'язку з відмовою вакцинуватися); як літні люди, так і молоді. Хто більш суспільно інтегрований, тому рішення прийняти легше. Хтось перебуває у вичікувальній позиції. Як висновок до питання вакцинації українських протестантів спостерігаються три тенденції – соціальна, медична, богословська.

Позиція «за вакцинування» виявлена у більшості протестантів-богословів, які

займаються дослідницькою діяльністю чи працюють у богословських закладах. Напевно, це пов'язано з перевагою раціонального чинника свідомості.

Висновки. Ситуація з пандемією, викликану COVID-19, яка поставила протестантів перед низкою нових умов, ще раз підтвердила, що 30 років релігійної свободи «не приспали» вітчизняних протестантів. Прогнози багатьох єпископів та пасторів справдилися: для більшості вірних, коли церкви були зачинені, прийшла ще більша ревність за зібранням, відбулося ще глибше усвідомлення віри. У ХХІ ст. завдяки цифровим технологіям виникає нова практика служінь Вечері Господньої та домашніх груп. Протестантська Церква в Україні в часи пандемії продемонструвала есхатологічну налаштованість і водночас активну соціальну діяльність.

Список використаних джерел:

1. Бандура І., Бондаренко А., Гейченко О., Санніков С., Станкевич В. та Стрижачук Ф. (2020). COVID-19 і Пасха онлайн в умовах карантину. *Богомыслие: літературно-богословський альманах*. Спецвыпуск. № 26. С. 35–48. URL: <https://doi.org/10.29357/аб.v0i26.202840>.
2. Бандура І., Бондаренко А., Гейченко О., Санніков С., Станкевич В. та Стрижачук Ф. (2020). Проведення Вечері Господньої в умовах карантину. *Богомыслие: літературно-богословський альманах*. Спецвыпуск. № 26. С. 14–19. URL: <https://doi.org/10.29357/аб.v0i26.202837>.
3. «Біблія не забороняє вакцинацію, але...». Як релігійні громади протидіють щепленню. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/features-59771178> (дата звернення: 10.11.2022).
4. Калашников Р. (2020). Причастия во время карантина: проводить нельзя отменить. Где поставит запятую. *Богомыслие: літературно-богословський альманах*. Спецвыпуск. № 26. С. 107–122. URL: <https://doi.org/10.29357/аб.v0i26.202841>.
5. Комлев В. COVID-19 и кризис веры. (2020). *Богомыслие: літературно-богословський альманах*. № 27. С. 168–185. URL: <https://doi.org/10.29357/аб.v0i27.208216>.
6. Місцева влада скаржиться на антивакцинаторський вплив УПЦ (МП), п'ятидесятників та інших релігійних груп. URL: <http://www.religion.in.ua/news/vazhivo/50152-misceva-vlada-skarzhitsya-na-antivakcinatorskij-vpliv-upc-mp-pyatidesyatnikov-ta-inshix-religijnix-grup.html> (дата звернення: 13.11.2022).
7. Християнин в епоху вакцино-диктатури / Олександр Гроц, м. Сарни ХВС «Переображення». URL: http://www.youtube.com/watch?v=hIo8_2t-348 (дата звернення: 12.11.2022).
8. Позиція ВСЦ ЄХБ щодо вакцинації. URL: <http://www.baptyst.com/pozytsiya-vsts-yehb-shhodo-vaktsynatsiyi/> (дата звернення: 12.11.2022).
9. Рада Церков оприлюднила позицію протестантських церков щодо вакцинації COVID-19. URL: <http://sobor.com.ua/news/rada-cerkov-oprilyudnila-poziciyu-protestantskikh-cerkov-shodo-vakcinaciyi> (дата звернення: 12.11.2022).
10. Санніков С. (2020). Вечеря Господня в контексті COVID-19. Розширення, рефлексія і обґрунтування документа «Проведення Вечері Господньої в умовах карантину». *Богомыслие: літературно-богословський альманах*. № 26. С. 79–106. URL: <https://doi.org/10.29357/аб.v0i26.202836>.
11. Спос О. (2022). Інтерв'ю з пасторами: А. Білоножком, А. Гаврилюком, Г. Мадавою, М. Мокієнком, С. Вознюком, О. Карпенко, А. Тищенком, Ю. Шпаком. Архів автора.
12. Церква Христова і вакцинація, м. Львів, церква «Воскресіння». URL: <http://www.youtube.com/watch?v=rMAaweOYasw> (дата звернення: 15.11.2022).
13. Як бути під час карантину? Вечеря Господня, Пасха, життя церков. 2020. URL: <http://www.youtube.com/watch?v=iLF69oOisjQ&t=1666s> (дата звернення: 15.11.2022).

References:

1. Bandura, I., Bondarenko, A., Heichenko, O., Sannikov, S. Stankevych, V & Stryzhachuk, F. (2020). COVID-19 i Paskha onlain v umovakh karantynu [COVID-19 and Easter online in quarantine]. *Bogomyislie: literaturno-bogoslovskiy almanah. Spetsvyipusk – Bogomyslye: literary and theological almanac. Special issue, 26*, 35–48. Retrieved from: <http://doi.org/10.29357/ab.v0i26.202840> [in Ukrainian].
2. Bandura, I., Bondarenko, A., Heichenko, O., Sannikov, S. Stankevych, V & Stryzhachuk, F. (2020). Provedennia Vecheri Hospodnoi v umovakh karantynu [Celebration of the Lord's Supper in quarantine]. *Bogomyislie: literaturno-bogoslovskiy almanah. Spetsvyipusk – Bogomyslye: literary and theological almanac. Special issue, 26*, 14–19. Retrieved from: <http://doi.org/10.29357/ab.v0i26.202837> [in Ukrainian].
3. «Bibliia ne zaborniaie vaktsynatsiiu, ale...». Yak relihiini hromady protydiut shcheplessniu. (2021) [“The Bible does not prohibit vaccination, but...” How religious communities oppose vaccination]. *bbc.com/ukrainian*. Retrieved from: <http://bbc.com/ukrainian/features-59771178> [in Ukrainian].
4. Kalashnykov, R. (2020). Prichastiya vo vremya karantina: provodit nelzya otmenit. Gde postavit zapyatuyu [Communion during quarantine: it cannot be canceled. Where to put a comma]. *Bogomyislie: literaturno-bogoslovskiy almanah. Spetsvyipusk – Bogomyslye: literary and theological almanac. Special issue, 26*, 107–122. Retrieved from: <http://doi.org/10.29357/ab.v0i26.202841> [in Ukrainian].
5. Komlev, V. (2020). COVID-19 i krizis veryi [COVID-19 and the crisis of faith]. *Bogomyislie: literaturno-bogoslovskiy almanah – Bogomyslye: literary and theological almanac, 27*, 168–185. Retrieved from: <http://doi.org/10.29357/ab.v0i27.208216> [in Ukrainian].
6. Mistseva vlada skarzhytsia na antyvaktsynatorskyi vplyv UPTs (MP), piatydesiatnykiv ta inshykh relihiinykh hrup [Local authorities complain about the anti-vaccination influence of the UOC (MP), Pentecostals and other religious groups]. (2021). *religion.in.ua*. Retrieved from: <http://religion.in.ua/news/vazhlyvo/50152-misceva-vlada-skarzhitsya-na-antivakcinatorskij-vplyv-upc-mp-pyatidesyatnikiv-ta-inshix-religijnix-grup.html> [in Ukrainian].
7. Khrystyianyn v epokhu vaktsyno-dyktatury / Oleksandr Hrots. (m. Sarny KhVie Pereobrazhennia). [A Christian in the era of vaccine dictatorship / Oleksandr Hrots]. (n. d.). *youtube.com*. Retrieved from: http://youtube.com/watch?v=hIo8_2t-348 [in Ukrainian].
8. Pozytisia VSTs YeKhB shchodo vaktsynatsii [Position of the WCC of the Baptist Church on vaccination]. (n. d.). *baptyst.com*. Retrieved from: <http://baptyst.com/pozytsiya-vsts-yehb-shhodo-vaktsynatsiyi> [in Ukrainian].
9. Rada Tserkov opryliudnyla pozytsiiu protestantskykh tserkov shchodo vaktsynatsii COVID-19 [The Council of Churches published the position of the Protestant churches on COVID-19 vaccination]. (2021). *sobor.com.ua*. Retrieved from: <http://sobor.com.ua/news/rada-cerkov-oprilyudnyla-pozyciyu-protestantskikh-cerkov-shodo-vakcinaciyi> [in Ukrainian].
10. Sannikov, S. (2020). Vecheria Hospodnia v konteksti COVID-19. Rozshyrennia, refleksii i obhruntuvannia dokumenta «Provedennia Vecheri Hospodnoi v umovakh karantynu» [The communion in the context of COVID-19. Expansion, reflection and justification of the document “Conducting the communion in quarantine”]. *Bogomyislie: literaturno-bogoslovskiy almanah – Bogomyslye: literary and theological almanac. Special issue, 26*, 79–106. Retrieved from: <http://doi.org/10.29357/ab.v0i26.202836> [in Ukrainian].
11. Spys, O. (2022). Arkhiv avtora. Interviu z pastoram: A. Bilonozhkom, A. Havryliukom, H. Madavoiu, M. Mokiienom, S. Vozniukom, O. Karpenko, A. Tyshchenkom, Yu. Shpakom [Author's archive. Interviews with pastors: A. Bilonozhko, A. Havryliuk, G. Madava, M. Mokienco, S. Vozniuk, O. Karpenko, A. Tyshchenko, Y. Shpak]. [in Ukrainian].
12. Tserkva Khrystova i vaktsynatsiia (m. Lviv, tserkva «Voskresinnia»). [Church of Christ and vaccination]. (n. d.). *youtube.com*. Retrieved from: <http://youtube.com/watch?v=pMAaweOYasw> [in Ukrainian].
13. Yak buty pid chas karantynu? Vecheria Hospodnia, Paskha, zhyttia tserkov [What to do during quarantine? The Lord's Supper, Easter, the life of churches]. (n.d.). *youtube.com*. Retrieved from: <http://youtube.com/watch?v=iLF69oOisjQ&t=1666s> [in Ukrainian].